

२.१ द्रव्यगुण विज्ञान

(फार्माकोलोजी एन्ड मटेरिया मेडिका)

व्याख्यान - २०० तास
प्रात्याक्षिक - २०० तास
एकुण गुण - ४००
लेखी दोन प्रश्नपत्र - १०० गुण प्रत्येकी
प्रात्यक्षिक व मौखिक २०० गुण

प्रश्नपत्र - ०१

१०० गुण

भाग - अ

गुण - ५०

१ - द्रव्यगुण शास्त्र परिभाषा - द्रव्यगुण विज्ञान सप्तपदार्थ लक्षणे अनुक्रमे - द्रव्य - रस-गुण-वीर्य-विपाक-प्रभाव आणि कर्म.

२- द्रव्य

निरुक्ति, व्याख्या, पांचभौतिकत्व, विविध संहिता व निघण्टुनुसार वनस्पतीशास्त्रीय द्रव्यवर्गीकरण.

३- गुण

निरुक्ति, व्याख्या आणि वर्गीकरण. गुर्वादि व परादि गुणांचे विस्तृत ज्ञान

४- रस

निरुक्ति, व्याख्या, विविध मतानुसारेण रस शब्दाचा अर्थ, षड्रस (मधुर, अम्ल, लवण, कटु, तिक्त आणि कषाय), रसांचे पांचभैतिकसंघटन, रसांचे सामान्य एवं विशेष निर्वृत्ति-विशेष क्रम , रस-षड्रुतु संबंध , रस-अनुरसभेद , षड् रसांचे लक्षण, गुण, कर्म , रसांचे दोष-दूष्यांचे शमनकोपनत्व. रसातियोग लक्षणे, रसोपलब्धी हेतू, रसस्कंध.

५- विपाक

निरुक्ति, व्याख्या, अवस्थापाक एवं विपाक भेद, विपाक भेद (द्विविध - त्रिविध -पंचविध), विपाकगुणकर्म, विपाक तारतम्य, विपाक उपलब्धी हेतू.

६- वीर्य

निरुक्ति, व्याख्या, वीर्यस्वरूप, वीर्यसंख्या (द्विविध आणि अष्टविध), वीर्य भूतोत्कर्षविचार (पांचभौतिकत्व), वीर्यकर्म, वीर्यनिर्धारण सामान्य सिध्दांत अपवादांसह.

७- प्रभाव

लक्षण, प्रभावजन्य कर्मे.

८- द्रव्याश्रित रस-गुण-वीर्य-विपाक-प्रभाव परस्पर संबंध (बलाबलत्व निरूपणम्)

समानप्रत्यारब्ध व विचित्रप्रत्यारब्ध द्रव्य.

९- कर्म

लक्षण, स्वरूप आणि कर्मभेद

खालील कर्मांचे उदाहरणासहित स्पष्टीकरण

१) दीपन	२) पाचन	३) संशोधन
४) संशमन	५) अनुलोमन	६) स्त्रंसन
७) भेदन	८) रेचन	९) छेदन
१०) लेखन	११) ग्राही	१२) स्तंभन
१३) मदकारी	१४) प्रमाथी	१५) अभिष्यंदी
१६) व्यवायी	१७) विकासी	१८) रसायन
१९) वाजीकरण	२०) जीवनीय	२१) बल्य
२२) बृंहण	२३) लंघन	२४) मेध्य

१०- चरकोक्त दशेमानि गणाचे कर्म थोडक्यात वर्णन.

११- मिश्रकगण

११-अ) औद्धिद गण (वानस्पतिक स्रोत), बृहत्पंचमूल, लघुपंचमूल, वल्लीपंचमूल, कण्टकपंचमूल, तृणपंचमूल, मध्यमपंचमूल, जीवनीयपंचमूल, पंचपल्लव, पंचवल्कल, त्रिफळा, त्रिकटु, त्रिमद, चतुरुषण, पंचकोल, षडूषण, चतुर्बीज, जीवनीयगण, अष्टवर्ग, त्रिजातक, चातुर्जात, कटुचार्तुजातक, पंचतित्त, अम्लपंचक, चातुर्भद्र, त्रिकार्षिक, स्वल्पत्रिफला, मधुरत्रिफला, महाविष, उपविष, अग्र्य औषधवर्ग-अग्र्यौषधी ज्ञान विविध उदाहरणासहित.

११-ब) जांगमगण (प्राणिजस्रोत) - क्षीराष्टक, मूत्राष्टक, पित्तपंचक.

११-क) पार्थिव गण (खनिज स्रोत)- लवणपंचक, क्षारद्वय, क्षाराष्टक

१२-द्रव्य नामकरण आधार

द्रव्यनामकरणार्थ पर्यायनामकथनाचे आधार .

१३- भेषज परिक्षाविधि (चरकसंहिता विमानस्थान अध्याय ८ मध्ये सांगितल्याप्रमाणे), द्रव्यसंग्रहण, देशविचार, भूमिविचार, संग्रहणीय द्रव्याचे स्वरूप, द्रव्यसंग्रहविधी, जांगम-औद्धिद द्रव्यांचा अवयवभेदाने संग्रहविधी, वीर्यानुसार द्रव्यसंग्रहण, द्रव्यसंरक्षणविधी, भेषजागार, द्रव्यविविधप्रयोज्यांगे अभ्यास.

भाग-ब

गुण § ५०

I

गुण - २०

१४ - अ) द्रव्यशोधन संकल्पना १४-ब) अपमिश्रण (भेसळ) थोडक्यात ज्ञान

१४- क) अभावप्रतिनिधि द्रव्यसंकल्पना

१५ - प्रशस्तभेषज, द्रव्यसत्व (Plant Extract), विरुध्दद्रव्य संकल्पना.

१६- निघण्टुपरिचय - धन्वंतरी निघण्टु, भावप्रकाश निघण्टु, राजनिघण्टु.

१७- औषधी वनस्पती लागवड, संरक्षण व संवर्धन तसेच नामशेष होत असलेल्या वनस्पतींचे ज्ञान.

II

गुण- ३०

१८- इंट्रोडक्शन, डेफिनिशन अँड स्कोप ऑफ फार्माकॉलॉजी अँड प्रिंसिपल्स ऑफ जेनेरल फार्माकॉलॉजी.

ब्रिफ नोलेज अबाऊट फार्माकॉलॉजी ऑफ द फॉलोइंग -

एँनेस्थेटिक्स , सी.एन.एस. डिप्रेसंट्स, सिडेटिव्हस, हिप्रॉटिक्स, ट्रॅक्विलायझर्स , अँटी पायरेटीक्स, अनलजेसिक, अँटी इपिलेप्टिक, अँटी हैपेटॅन्सिव्ह , अँटी अंजयनल्स ,अँटी प्लेटलेट्स, हायपो लिपिडेमिक्स, हिमो पोएटिक्स , कोएगुलंट्स, ब्रॉको डायलटर्स , एरोसोल्स/ इनहेलनट्स , एक्सपेक्टोरेन्ट्स, डायजेस्टण्ट्स, कार्मीनेटिव्स , अँटासिड्स, अँटीअलसर , लेक्साटिव्स,अँटी डायट्रिअल्स, अँटी एमेटिक्स, हिपेटो प्रोटेक्टिव्ह, डाययुरेटिक, अँटी डाययुरेटिक ,लिथोट्रिप्टिक, अँटी इन्फ्लामेट्री , हॉर्मोनल थेरपी, अँटी ओबेसिटी, अँटी डायबेटीक, अँटी थायरॉईड, ओक्सिटोसिक , गॅलॅक्टोगॉग, कॉन्ट्रासेप्टिव्ह, स्टीप्टिक , अँटी हिस्टॅमिनिक, अँटी मायक्रोबिअल , अँटी बायोटिक, अँटी मलॅरीअल, अमिबिसिडल ,अँटी फायलेरिअल, अँटी हेल्मेन्टिक , अँटी फंगल, व्हिटॅमिन्स, मिनरल्स, वॉटर इम्बॅलन्स अँड आयवी फ्लुईड्स , व्हॅक्सीन्स, अँटीवेनम, अँटी रेबीस, सिरम, लोकल अँटिसेप्टिक, ड्रग्स इन ऑप्थलमिक प्रॅक्टिस, अँटी कॅन्सर ड्रग्स अँड इम्युनो मोडुलेटर्स.

प्रश्न पत्र - II

गुण - १००

भाग - अ

गुण - ७०

१- खालील द्रव्यांचे विस्तृत ज्ञान (वर्णन)

१. खालील द्रव्यांचे विस्तृत ज्ञान पुढील मुद्द्यांच्या आधारे - मुख्य पर्याय, अन्य पर्याय, प्रादेशिक नाव, शास्त्रीय नाव, कुल, चरक व सुश्रुतोक्त गण, अंगप्रत्यंग वर्णन, उपयुक्तांग, रासायनिक संघटन, रसपंचक, दोष, धातु, मल यांवरील कर्म, प्रयोगार्थ व्याधी, आमयिक प्रयोग, मात्रा, विशिष्ट योग, विषाक्त लक्षण, चिकित्सोपचार,शोधन.

(अकारात्मक व शास्त्रीय नावानुसार क्रम)

अगरु	गुग्गुळ	पाषाणभेद
अग्निमंथ	हरिद्राद्वय	पाटला
	हरितकी	पिप्पली- पिप्पलीमूल
अहिफेन	हिंगु	पृश्नीपर्णी
आमलकी	जम्बु	पूनर्नवा
अपामार्ग	जटामांसी	पूष्करमूल
आरग्वध	जातिफल	रास्ना
	जीरकद्वय	रसोन
आर्द्रक-शुंठी	ज्योतिष्मती	रोहितक
अर्जुन	कालमेघ	सैरेयक
	कंपिल्लक	सारिवाद्वय
अर्कद्वय	कांचनार	सर्पगंधा
अश्वगंधा	कंटकारी	शालपर्णी
अशोक	कपिकच्छु	शल्लकी
अतिविषा	कर्कटशृंगी	शाल्मली
बाकुची	कर्पूर	शंखपुष्पी
बलाद्वयम	कटुका	शतावरी
भल्लातक	खदिर	शिगु
भारंगी	किराततिक्त	शिरिष
भृंगराज	कुमारी	श्योनाक
बिभितक	कुंकुम-केशर	तालिसपत्र
बिजक/विजयसार	कुपीलु	तिल

बिल्व	कुष्ठ	त्रिवृत्त
ब्राम्ही	कुटज	तुलसी
बृहती	लवंग	त्वक्
चंदनद्वय	लोध्र	उशीर
चित्रक	मदनफळ	वचा
दाडिम	मंडूकपर्णी	वाराही
देवदारु	मंजिष्ठा	
धातकी	मरिच	वरुण
दूर्वा	मुस्ता	वासा
एलाद्वय	नागकेशर	वत्सनाभ
एरंड	निंब	विडंग
गंभारी	निर्गुंडी	विदारी
गोधुर	पलाश	यष्टिमधु
गुडूची	पर्पट	यवानी

भाग - ब

गुण - ३०

॥ - खालील द्रव्यांचे संस्कृत नाव, शास्त्रीय नाव, कुल, सामान्य स्वरूप, प्रयोज्यांग आणि कार्मुक्ता यांचे संक्षिप्त वर्णन.

अगस्त्य	जाति	पलांडु
अजमोदा	जयपाल	पारसिकयवानी
आकारकरभ	जीवंती	पारिजात
अम्लवेतस	कदली	पारिष
आम्र	कदंब	पर्णबीज
आम्रगंधीहरिद्रा	कैडर्य	पर्णयवानी
अंकोल	काकमाची	पर्पटक
अपराजिता	कमल	परुषक
अश्वगोल	कंकोळ	पातालगारुडी
अश्वत्थ	करंज	पाठा
अस्थिशृंखला	कारवेल्लक	पटोल
अतसी	करवीर	पत्रांग
आवर्तकी	करिर	पीलु
आवर्तनी	कार्पास	प्लक्ष
बब्बूल	कासमर्द	प्रसारणी
बदर	काश	प्रियाल
बकुल	कासनी	प्रियंगु
भूम्यालकी	कतक	पूग
बीजपूर	कटफल	पूतीहा
बोल	केबूक	पुत्रजीवक
चक्रमर्द	खर्जूर	राजिका/सर्षप
चंपक	कीटमारी	रोहितक
चंद्रशुर	कोकीलाक्ष	सप्तचक्रा
चांगेरी	कोषातकी	सप्तपर्णा
चव्य	कुलत्थ	सरल
चिरबिल्व	कुमूद	सर्ज
चोपचीनी	कुश	शाल
दंती	कुष्मांड	शर

दर्भ	लज्जालू	शरपुंखा
धत्तूर	लांगली	शताहवा
धन्वयास	लताकरंज	शटी
धान्यक	लताकस्तुरी	सुही
द्राक्षा	मदयंतिका	श्रृंगाटक
द्रोणपुष्पी	महानिंब	स्वर्णक्षीरी
गंधप्रसारणी	मंडुकपर्णी	तगर
गर्जर	मार्कंडीका	तैलपर्णी
गोजिह्वा	माष	तालमूली
गोरक्षगंजा	माषपर्णी	तरुणी
गुंजा	मातुलूंग	तवक्षीर
शिंषपा	मायाफल	तेजपत्र
हिंखा	मेषश्रृंगी	तुवरक
रिबेर	मेथीका	उदुंबर
हृत्पत्री	मुद्गपर्णी	सुरण
इक्षु	मुलक	वंश
इंद्रवारुणी	मूर्वा	वट
इंगुदी	नागबला	वाताद
इरिमेद	नल	वृध्ददारु
इक्ष्वाकू	नारिकेल	वृक्षाम्ल
इश्वरी	निली	
जपा	पद्मक	

III - जांतव्य द्रव्यांचा परिचय, गुण, कर्म आणि उपयोग.

कस्तुरी   गोरोचन   मृगशृंग

IV - खालील अन्नपान वर्गांचे परिचयात्मक ज्ञान.

१) जल वर्ग	२) दुग्ध वर्ग	३) मधु वर्ग	४) तैल वर्ग
५) शूक धान्य वर्ग	६) शमीधान्य वर्ग	७) फल वर्ग	८) शाक वर्ग
९) मांस वर्ग	१०) आहार योगी वर्ग		

प्रात्यक्षिक

1. खालील द्रव्यांचे स्थूल व सुक्ष्मदर्शक लक्षणे, प्रायोगिक इंद्रियार्थ परिक्षण व ग्राह्याग्राह्यत्व लक्षणांचा अभ्यास

I. कांड	गुडुची किंवा अस्थिश्रुंखला
II. पत्र	वासा किंवा कुमारी
III. पुष्प	धातकी किंवा जपा
IV. फल	मरिच किंवा मदनफल किंवा विडंग
V. बीज	एरण्ड किंवा कपिकच्छु
VI. त्वक	कुटज किंवा अर्जुन किंवा अश्वत्थ
VII. मुल	पुनर्नवा किंवा चित्रक
VIII. निर्यास	गुग्गुलु किंवा मोचरस
IX. जांगलद्रव्य	मधु किंवा घृत

2. ५० औषधी वनस्पतींची संग्रहपुस्तिका (हर्बेरीयम रेकोर्ड) आणि विभिन्न औषधी वनस्पतींच्या प्रजाती संग्रहासाठी व वर्धनासाठी विभिन्न राज्यांमध्ये शैक्षणिक सहल आवश्यक.

प्रात्यक्षिक गुणांचे वर्गीकरण

• हर्बेरीयम	२० गुण
• प्रात्यक्षिक पुस्तिका	२० गुण
• द्रव्य परिचय शुष्क	३० गुण
• द्रव्य परिचय	६० गुण
• प्रात्यक्षिक	४० गुण
• मौखिक परीक्षा	६० गुण

-----
२०० गुण

संदर्भ ग्रंथ

१. अभिनव बूटी दर्पण (भाग.१-२)	वैद्य. रुपलाल वैश्य
२. औषधी विज्ञान शास्त्र	आचार्य पं.विश्वनाथ द्वीवेदी
३. आयुर्वेदिय औषधी कर्म विज्ञान	आचार्य व.ज.ठाकुर
४. बेदी वनस्पती कोष	प्रो. रमेश बेदी
५. भैषज्य गुणविज्ञान	डॉ. अलख नारायण सिंह
६. भावप्रकाश निघंटु (इंग्रजी)	श्रीकांतमुर्ती
७. भावप्रकाश निघंटु	कृष्णचंद्र चुणेकर टीका
८. बृहद् द्रव्यगुणादर्श	महेंद्र कुमार शास्त्री
९. क्लासिकल युसेस ऑफ मेडिसिनल प्लांट्स	आचार्य प्रियवत शर्मा
१०. कोंट्राव्हरशियलमेडिसिनल प्लांट्स	वै. बापालाल
११. डल्हणका द्रव्यगुण शास्त्र के क्षेत्र मे योगदान	वै. शिवकुमार व्यास
१२. द्रव्यगुण कोष	आचार्य प्रियवत शर्मा
१३. द्रव्यगुण सूत्र	आचार्य प्रियवत शर्मा
१४. द्रव्यगुण विज्ञान	डॉ. ज्ञानेंद्र पांडे
१५. द्रव्यगुण विज्ञान (भाग.१-२)	आचार्य यादवजी त्रिकमजी
१६. द्रव्यगुण विज्ञान	डॉ. वि.म. गोगटे
१७. द्रव्यगुण विज्ञान (भाग १-५)	आचार्य प्रियवत शर्मा
१८. द्रव्यगुण शास्त्र	वै. गो.आ.फडके
१९. द्रव्यगुण विज्ञान	डॉ. अ.पा.देशपांडे
२०. द्रव्यगुण विज्ञान बेसिक प्रिंसिपल्स	प्रो. लुकास
२१. फरगोटन हिलर्स (इंडियन मेडिसिनल प्लांट्स)	डॉ. प्रकाश परांजपे
२२. ग्लोसरी ऑफ व्हेजिटेबल ड्रग्स इन बृहत्त्रयी	ठाकुर बलवंत सिंह आणि वैद्य कृष्णचंद्र चुणेकर
२३. इंट्रोडकशन टू द्रव्यगुण	आचार्य प्रियवत शर्मा
२४. क्रियात्मक औषधी परिचय विज्ञान	आचार्य पं.विश्वनाथ द्वीवेदी

२५. मटेरिया मेडिका
२६. निघंटु आदर्श (भाग.१-२)
२७. फारमेकोलॉजिकल बेसिस ऑफ मेडिकल प्रॅक्टिस
२८. फारमेकोलॉजि आणि फारमेको थॅरेपेटिक्स
२९. प्रयोगात्मक द्रव्यगुण विज्ञान
३०. प्रियनिघंटु
३१. रसपंचक/द्रव्यगुण सिध्दांत
३२. सिस्टिम ऑफ प्लांट नोमेनक्लेचर इन आयुर्वेद
३३. टेक्सट बुक ऑफ फारमेकोग्नोसि
३४. टेक्सट बुक ऑफ द्रव्यगुण
३५. युनानी द्रव्यगुण विज्ञान
३६. युसफुल पार्ट्स ऑफ चरक, सुश्रुत एण्ड वाग्भट
३७. उत्तराखंड की वनस्पतीया
३८. वनौषधी दर्शिका
३९. वनौषधी निदर्शिका
४०. वैदिक वनस्पतीया

- आचार्य घोष
वै. बापालाल
गुडमन आणि गिलमन
सातोस्कर,भांडारकर आणि आईनापुरे
डॉ. मायाराम उनियाल
आचार्य प्रियवत शर्मा
प्रो. शिवचरण ध्यानी
डॉ. ज्ञानेंद्र पांडे
ट्रिज एण्ड वेलिज
डॉ. के.निस्तेश्वर
हकिम दलजित सिंह
.....
डॉ. ज्ञानेंद्र पांडे
ठाकूर बलवंत सिंह
डॉ. रामसुशील सिंह
डॉ. दिनेशचंद्र शर्मा